

Юридичні науки

УДК 343.982.342

Шарабан Оксана Іванівна

*головний судовий експерт сектору дактилоскопічних досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень
Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

Шарабан Оксана Ивановна

*главный судебный эксперт сектора дактилоскопических исследований
отдела криминалистических видов исследований
Харьковский научно-исследовательский экспертно-криминалистический
центр Министерства внутренних дел Украины*

Sharaban Oksana

*Chief Forensic Expert
Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine*

Ліхоманова Марина Вячеславівна

*старший судовий експерт сектору дактилоскопічних досліджень
відділу криміналістичних видів досліджень
Харківський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
Міністерства внутрішніх справ України*

Лихоманова Марина Вячеславовна

*старший судебный эксперт сектора дактилоскопических исследований
отдела криминалистических видов исследований
Харьковский научно-исследовательский экспертно-криминалистический
центр Министерства внутренних дел Украины*

Likhomanova Marina

Chief Forensic Expert

*Kharkiv Scientific Research Forensic Center of the
Ministry of Internal Affairs of Ukraine*

**ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ДАКТИЛОСКОПІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ИСТОРИЧЕСКИЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ДАКТИЛОСКОПИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ
HISTORICAL STAGES OF DEVELOPMENT OF DACTYLOSCOPIC
RESEARCHES**

***Анотація.** В статті розглянуті історичні аспекти появи, становлення і розвитку дактилоскопії в Україні, запровадження дактилоскопії у правоохорону діяльність. Розглянуто основні етапи становлення дактилоскопії як галузі криміналістичної трасології. В історичному аспекті проаналізовано розвиток криміналістичних рекомендацій та техніко-криміналістичних засобів виявлення слідів рук на місці злочину, їх фіксації та дослідження.*

***Ключові слова:** дактилоскопія, сліди пальців рук, відбитки, розвиток і становлення, історія.*

***Аннотация.** В статье рассмотрены исторические аспекты появления, становления и развития дактилоскопии в Украине, введение дактилоскопии в охрану порядка деятельности. Рассмотрены основные этапы становления дактилоскопии как отрасли криминалистической трасологии. В историческом аспекте проанализировано развитие криминалистических рекомендаций и технико-криминалистических*

средств обнаружения следов рук на месте преступления, их фиксации и исследования.

Ключевые слова: *дактилоскопия, следы пальцев рук, отпечатки, развитие и становление, история.*

Summary. *In the statistics, the historical aspects appear, the establishment and development of fingerprinting in Ukraine, the lack of fingerprinting in law enforcement. The main stages of the formation of fingerprinting, such as criminal traceology, have been discerned. In the historical aspect, we analyzed the development of criminalistic recommendations and technical and criminalistic ways of identifying the hands on the mischief, and the fixes and predictions.*

Key words: *fingerprinting, fingerprints, video beats, development and development, history.*

Постановка проблеми. Від судових експертних установ, від того наскільки активно вони використовують сучасні досягнення науково-технічного прогресу і спеціальних знань у вирішенні завдань судочинства залежить забезпечення правопорядку та успіхи в усуненні анти-суспільних явищ в країні. Тільки судова експертиза підвищує доказову силу матеріалів справи, забезпечує встановлення об'єктивної істини і відіграє важливу роль у розробці і практичному впровадженні наукових методів і методик дослідження матеріалів при розслідуванні злочинів і судовому розгляді справ.

Метою статті є питання розвитку дактилоскопії як одного з методів ідентифікації, у тому числі поетапного розвитку автоматизації дактилоскопічних обліків та створення ідентифікаційних систем.

Виклад основного матеріалу. Історичне дослідження будь-якої галузі науки і техніки має особливе значення, бо дає цілу систему життєво

важливих прецедентів і є емпіричною основою як для створення загальної теорії науки, так і для узагальнення певних практичних рекомендацій [1, с. 143, 334].

Шкірні візерунки на пальцях і долонях рук належать до перших об'єктів, про які навіть первісні люди мали певні відомості. Серед малюнків печерної людини є й такі, що зображують відбитки руки людини. Так, у 1832 р. під час розкопок курганів на Гавр-Інісе, маленькому острові в Морбіганській затоці (Франція), було виявлено підземний коридор завдовжки 13 м з двома рядами кам'яних стовпів, на 23-х з них були знайдені малюнки у вигляді повної колекції папілярних ліній рук людини. Велике значення слідам рук приділялося у східних народів [2, с. 65]. Так, є відомості про те, що метод ідентифікації особи за папілярними лініями використовувався в Китаї ще з 300 року до н.е., у Японії – з 702 року н.е., у США – з 1902 року [3, с. 3]. Цікавою є знахідка археологів на півночі Китаю – фрагменти глиняного посуду давністю біля 6000 років містили на своїй поверхні відбитки папілярних візерунків пальців рук. Однак, невідомим залишається той факт, чи дані сліди з'явилися випадково, чи із певною метою, наприклад, створити декоративні візерунки та символи [4, с. 277]. Також в Японії та Китаї згідно з сімейним правом, аби розірвати шлюб, чоловік повинен був видати жінці документ, який мав бути написаний рукою чоловіка, а у випадку його неписьменності на ньому проставлявся відбиток його пальця. У XII-XIII ст. китайці використовували відбитки пальців не лише під час розірвання шлюбу, а й у розслідуванні злочинів [2, с. 66]. Відбитки пальців, залишені будівельниками, були виявлені на стародавніх матеріалах часів неоліту. Так як в наш час можуть бути утворені відбитки на цементі, ранні робітники залишали свої відбитки на глині, яку використовували для виготовлення будівельних блоків [5, С 8-9]. На стінах деяких печер у Франції, Мексиці знайдені малюнки кисті руки з намальованими на них папілярними візеруноками [6, с 5].

Е. Локар у своїй великій праці «Руководство по криминалистике» ділить дослідження слідів пальців рук на три періоди: доісторичній, коли людина вперше звернула увагу на особливу будову шкіри на долонях рук від інших частин тіла; емпіричний, коли будова візерунка стала використовуватись як підпис конкретної особи; науковий, коли Марчелло Мальпігі відкрив анатомічну будову шкіри на пальцях рук, а Пуркін'є описав будову папілярних ліній і шкіри людини взагалі (1823 р.). З цього моменту папілярні візерунки перебувають у центрі уваги батьків дактилоскопії Р. Генрі, Ф. Гальтона, Вуцетича і багатьох інших, які заклали фундамент сучасної класифікації папілярних візерунків, які використовуються для будови дактилоскопічних картотек, розшуку і ототожнення злочинців за слідами пальців рук [7, с.145].

Вважається доведеним той факт, що доісторичне людство вже мало певні знання в галузі майбутньої науки дактилоскопії. Ці знання не були поверховими. Так, на окремих рисунках, гравюрах із зображенням відбитків рук представлені перериви, роздвоєння папілярних ліній, які на сьогодні є опорними точками для експерта, що здійснює ідентифікаційні дослідження [8, с. 10]. Ассірійці та вавілоняни приблизно з 2200 року до нашої ери залишали на документах відбитки пальців. Про це свідчать фрагменти 22 тисяч глиняних таблиць, виявлених в руїнах старої Ніневії. На даних багаточисленних документах поряд з іменем автора знаходиться глиняний відтиск нігтьової фаланги великого пальця руки [9, с. 4]. У Європі було знайдено древнє зображення людської руки, видряпане на камені. Причому, лінії на долонях та кінчиках пальців були виконані хоч і примітивно, але дуже скрупульозно. У Південному Китаї, Сіамі, Камбоджі, Бірмі й Тибеті були знайдені прадавні «складані книги», перев'язані ликом та проштамповані глиняними відтисками. На цих штампах немає жодних зображень, за винятком звичайного малюнку ліній пальців, що належали особі, яка залишила відтиск. У Китаї після того, як у 105 році винайшли

папір, ввійшло в стандартну практику розміщувати відбитки пальців рук, щоб засвідчити справжність укладених угод [4, с. 282]. Однак невідомо, чи використовувались відбитки пальців для ідентифікації злочинців. Але оскільки в китайському романі XII ст. говориться про викриття вбивці за відбитками пальців, то можна здогадуватися, що вказані народи і раніше могли знати про таку можливість. У 1880 р. китайці вже мали цілу колекцію відбитків великих пальців найбільш небезпечних злочинців [6, с. 5].

Перша офіційна помітка про метод встановлення особи за відбитками пальців належить китайському письменнику Кіа Кунг'єн у 650 році нашої ери. Він говорить про цей метод лише мимоволі, описуючи дерев'яні таблиці, що в той час використовувались як папір для письма. Коли укладався торговий чи борговий договір, кожна із сторін отримувала по таблиці. Далі на бокових сторонах таблиць на відповідних місцях залишали відбитки пальця так, щоб приклавши дощечки одну до другої, можна було встановити їх тотожність. Кіа Кунг'єн пояснював ці дії, стверджуючи, що даний метод хороший для встановлення справжності документа та є захистом від підробок. В Японії «Муніципальний Закон» датований 702 роком містив таку норму: «У разі, якщо людина неписьменна, вона може найняти іншу, що заповнить документ, а після імені особи, ставиться відтиск його вказівного пальця» [10, с. 17-18]. У 1823 році чеський учений Ян Пуркінє в науковому трактаті «Про фізіологічне дослідження органів зору та будови шкіри» описав папілярні візерунки, класифікував їх на дев'ять типів, кожному з яких дав найменування. У 1856 році німецький антрополог Герман Велкер розпочав дослідження незмінності папілярних візерунків з часом. Однак, першим, хто довів незмінність папілярних візерунків був англієць Вільям Гершель. У 1858 році він, провівши в Індії досліди змін шкірних візерунків із часом, дійшов висновку про те, що папілярні візерунки можна використовувати

для ідентифікації. В.Гершель почав застосовувати дактилоскопію як метод реєстрації ув'язнених в одній із бенгальських в'язниць [8, с. 10].

А. Квачевский у книзі "Об уголовном преследовании, дознании предварительном исследовании преступлений по судебным уставам 1864 года" писав про можливість ідентифікації злочинця за слідами рук. Він приводив зображення забарвлених кров'ю пензлів рук людини, зазначаючи розмаїтості та індивідуальність форм долонь і пальців. С. Ершов в рефераті «Способы исследования и сохранения различных отпечатков и следов, имеющих на месте преступления», у журналі «Вестник Общественной Гигиены, Судебной и Практической медицины», також писав про велике значення відбитків закривавлених рук. Проте, судячи з усього, ні А. Квачевский, ні С. Ершов, ні не знали про можливість дактилоскопії, і нічого не говорили про наявність на пальцях і долонях папілярних візерунків [11, с. 57].

У 1892 році вийшла книга одного з провідних вчених в галузі дактилоскопії Френсіса Гальтона «Відбитки пальців». Гальтон сформулював три обґрунтовані висновки, що відіграють важливе значення у становленні дактилоскопії: папілярні візерунки залишаються незмінними протягом всього життя людини, вони неповторні та індивідуальні, але, не дивлячись на індивідуальність, піддаються класифікації [3, с. 9]. Переконавшись у неповторності пальцевих відбитків, Гальтон спробував їх класифікувати та систематизувати. Він установив, що за математичною теорією ймовірності збіг відбитка окремого пальця однієї людини з відбитками пальців рук іншої людини виражається відношенням 1:4. Якщо ж у однієї особи відібрати відбитки всіх десяти пальців, вірогідність збігу буде рівна 1 з 64 млрд [6, с. 9]. У 1895 році Гальтону вдалося добитися впровадження в Англії дактилоскопічного методу кримінальної реєстрації. Удосконалену систему класифікації відбитків пальців рук розробив інший англієць – Едвард Річард Генрі, генеральний інспектор англійсько-

індійської Бенгалії, а пізніше шеф Скотленд-Ярду. Він був знайомий з працями Гальтона й також займався вивченням даного методу ототожнення [12, с. 23-24]. Наприкінці 1896 року Генрі знайшов спосіб упорядкувати в картотеках мільйони карток з відбитками пальців, причому так, щоб мати можливість швидко й оперативно знайти потрібну картку. Він виходив з поділу всіх папілярних візерунків на п'ять основних видів: прості пологі дуги та гострі дуги, радіальні та ульнарні петлі та завитки. Основні види візерунків позначав буквами, а далі розподіляв на підвиди. Для цього з'єднував відповідні точки в візерунок і прямою і підраховував кількість папілярних ліній, які ця пряма перетинає. Разом з літерами, які позначали основний візерунок, ці цифри створювали формулу, у відповідності з якою розміщувалися картки в картотеці. Результати досліджень Генрі були опубліковані в його книзі «Класифікація та використання відбитків пальців», що була видана в Індії [6, с. 10]. Запропонований Генрі метод ідентифікації за слідами дактилоскопічного походження мав чимало переваг: був простим у використанні; створював можливість швидкої перевірки по картотеці; не вимагав значних витрат на апаратуру; уся систематизована інформація зосереджувалася у центральному офісі; і найголовніше – гарантував достовірність результатів перевірки [13, с. 1-7] 3 21 червня 1901 р. в Англії вводиться реєстрація злочинців на основі відбитків пальців. Системи Гальтона й Генрі до сьогодні є основою для більшості видів реєстрації за папілярними візеруноками пальців рук в Європі, Північній Америці та багатьох інших країнах. Через рік після введення британською поліцією реєстрації за відбитками пальців, а точніше 13 вересня 1902 р., англійський суд вперше визнав факт збігу відбитків пальців як доказ [6, с. 10-11].

Перша публікація про дактилоскопію російською мовою побачила світ 8 липня 1892 року у 53 номері «Юридической Газеты». Замітка мала назву «Отпечатки рук и их значение в судебной практике». У ньому

спираючись на роботи сера Ф. Гальтона, докторів Форжо, Фэрэ і Тестю, описувалися якості папілярних візерунків пальців і долонь рук, і навіть босих ніг, також можливості виявлення таких слідів за допомогою чорнила, розчину азотнокислого срібла, фтористоводородної кислоти. Невідомий автор зазначав можливості класифікації папілярних візерунків за системою Гальтона.

В кінці XIX століття дактилоскопія як метод кримінальної реєстрації злочинців набуває все більшого значення. У 1896 році – вводиться в Аргентині, а у 1897 році з ініціативи генерального інспектора поліції Едварда Генрі – запроваджується на всій території Британської Індії. Цього ж року даний метод реєстрації запроваджується в Угорщині, Австрії, Німеччині, Бразилії, Чилі, Перу, Болівії, Парагваї, Уругваї. На початку XX століття дактилоскопія привертає увагу поліцейських США. Так зусиллями багатьох учених і практиків метод дактилоскопічної реєстрації виправдано отримав визнання та значне поширення у світі. Наступне по часу повідомлення про дактилоскопію мало місце в 1895 році в замітці «Папілярні лінії долоні, як засіб встановлення особи злочинців», опубліковане в «Правительственном Вестнике». В даній статті давався короткий огляд практики застосування дактилоскопії в Древньому Китаї, Індії, повідомлялось про морфогенез папілярних візерунків із посиланнями на експерименти, проведені Ф. Гальтоном, можливості класифікації папілярних візерунків, використання для ідентифікації злочинців за слідами, виявленими на місці події; зверталась увага на необхідність доповнення антропометричної системи А. Бертильйона дактилоскопічними відбитками [13, с. 235]. Одним із піонерів застосування науково-технічних засобів у боротьбі зі злочинністю в Російській імперії, родоначальником експертно-криміналістичної служби України є Г.М. Рудий, який у 1902 році заснував антропометричний кабінет при розшукній частині Київської міської поліції. 3 січня 1904 року при антропометричному кабінеті вперше

в Російській імперії почало діяти дактилоскопічне бюро, яке забезпечувало реєстрацію злочинців та проведення дактилоскопічних досліджень [14, с. 246]. Заслуговує на увагу також новація В.М. Чиснікова щодо встановлення першоджерела правового регулювання дактилоскопії в Російській імперії – «Інструкції чинам Київської сискної поліції», складеної Г.М. Рудим і виданої у 1905 р. На думку вченого, це був перший в Росії нормативний акт, що закріпив дактилоскопію як один з методів криміналістичної реєстрації і регламентував різноманітні способи її практичного використання у боротьбі зі злочинністю. Так, зокрема, в інструкції за п'ять років раніше від департаментської (1910 р.) регламентувалися прийоми зберігання і зняття слідів рук і пальців, порядок заповнення дактилоскопічних листків, виведення дактилоформули тощо [15, с. 135]. 30 грудня 1906 року циркуляром Головного тюремного управління дактилоскопія була введена для реєстрації у в'язницях. Законом від 6 липня 1908 року дактилоскопія стала використовуватися в пошукових відділеннях великих міст. Судово-технічні кабінети були організовані у 1911 році при училищах правознавства, у 1913 році – при прокурорі Петербурзької судової палати [6, с. 12]. Вважається, що першу судово-дактилоскопічну експертизу в Росії було проведено 1912 року у справі про вбивство провізора Харламівської аптеки Вайсброда в Санкт-Петербурзі [7, с. 14]. Начальник 8-го відділу діловодства Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ В.І. Лебедев виступив у суді перед присяжними засідателями із промовою, в якій виклав наукові основи дактилоскопії, роз'яснив на конкретному прикладі застосовані прийоми дослідження. Висновки були проілюстровані кресленнями на класній дошці, збільшеними фотографічними знімками й таблицями папілярних візерунків [16, с. 214]. Після вказаного судового процесу відбитки пальців і долоней рук почали використовуватися не лише для дактилоскопічної реєстрації, але й для ідентифікації особи за слідами, які виявлені на місці

події. Однак, в літературі є відомості про більш ранні випадки застосування експертизи. Так, у листопаді 1909 року у Варшаві було проведено дактилоскопічну експертизу в справі про вбивство Вашкевич, у грудні цього ж року – при розслідуванні справи про вбивство Лапинського. В обох випадках злочинці були встановлені за відбитками пальців. У червні 1910 р. – Варшавському окружному суді дактилоскопічна експертиза була використана в якості судового доказу покримінальній справі зломщика Сікорського. Експертизу провів та виступив у суді завідуючий Реєстраційним бюро варшавської поліції М.Г. Жабчинський. У вересні 1911 р. в Одесі – у справі відомого квартирного крадія Бабицького [17, с. 23-24]. Йдеться про те, що відомий свого часу грабіжник Бабицький був засуджений лише одним доказом – відбитком пальця на полірованій дерев'яній шкатулці, яка знаходилась у пограбованому помешканні (експерт В.І. Лебедев) [15, с. 247]. Ще раніше в Харкові аналогічну експертизу провів професор М.С.Бокаріус. Г.Л.Грановський вказує, що він приймав участь у розслідуванні кримінальної справи в якості експерта та встановив особу злочинця за слідом папілярного візерунку на анонімному листі [18, с. 13]. Бокаріус в 1911 році вказував на необхідність врахування умов формування слідів папілярних візерунків, виділив три основні фактори, що визначають особливості відображення ознак папілярних візерунків в слідах: кількість сліду, сила натиску та величина площини слідосприймаючого об'єкту, що бере участь в слідоутворенні [19, с. 344-345]. У 1912 році в Санкт-Петербурзькому суді визнано одну з перших дактилоскопічних експертиз у справі Шунько та Алексеєва, які звинувачувались у вбивстві провізора Вайсброда. Доказом став відбиток пальця Алексеєва, залишений ним на уламку скла [15, с. 247]. У подальші роки, незалежно від зміни політичних орієнтирів, систем суспільних відносин, дактилоскопія залишається одним із дійових засобів боротьби зі злочинністю. Звичайно форми, напрями, особливості використання її

можливостей постійно вдосконалюються. Так, ще у перші роки формування нової влади у липні 1918 р. в Росії вже акцентувалась увага на важливому значенні дактилоскопії. У наказі № 40 кримінально-розшукової міліції визначалась необхідність термінового ознайомлення співробітників міліції, передусім працівників кримінального розшуку, з можливостями дактилоскопії. З цією метою вже у жовтні 1918 р. Центrorозшуком розроблено «Правила для зняття фотографічних та дактилоскопічних відбитків із затриманих злочинців», та розроблено пропозиції щодо організації курсів з підготовки фахівців такого профілю і створення музею. Того ж року у наказі № 42 кримінально-розшукової міліції викладені правила дактилоскопіювання затриманих злочинців. З метою подальшого вдосконалення використання цього ефективного інструменту боротьби зі злочинністю 15 лютого 1919 р. колегія НКВС РРФСР прийняла рішення про організацію кабінету судової експертизи, реєстраційного та дактилоскопічного бюро і кримінального музею при Центральному управлінні кримінального розшуку РРФСР. У 1920 році висококваліфікований працівник в галузі судової медицини та криміналістики П.С. Семеновський розробив удосконалену систему класифікації пальцевих візерунків, яка невдовзі була запроваджена у всіх реєстраційних бюро країни. В його посібнику «Дактилоскопія як метод реєстрації», опублікованому у 1923 році, закладено наукові основи дактилоскопічних обліків [20, с. 47-48]. Крім того, П.С. Семеновський створив та керував кабінетом судової експертизи при Центральному управлінні карного розшуку НКВД РСФРР, організовував науково-технічну службу міліції, проводив практичні заняття по дактилоскопії з працівниками цієї установи, сприяв підвищенню їх професійного рівня, активно впроваджував в практику боротьби зі злочинністю наукові прийоми і методи роботи [21, с. 40-41]. У 1925 році у Харкові видано працю М.П. Макаренка «Техніка розслідування злочинів: Практичний

посібник для судових працівників» [23, с. 23]. У 1927 році було опубліковано наукове напрацювання Роберта Гейндля «Дактилоскопія та інші методи кримінальної техніки у справі розслідування злочинів» (переклад з німецької мови за редакцією А.І. Крюкова) [9].

Висновки. В цілому, розвиток дактилоскопічних знань середини ХХ століття можна охарактеризувати як центральний етап становлення дактилоскопії як науки, галузі криміналістичної техніки, методу кримінальної ідентифікації та реєстрації. Здобутки вітчизняних та зарубіжних науковців цього періоду мають важливе теоретичне й практичне значення для діяльності експертних підрозділів, науково-методичного забезпечення їх роботи. Нами ж було розглянуто розвиток дактилоскопічних знань від первісних уявлень, перших згадок та знахідок до осмислених спроб систематизації накопиченої впродовж багатьох століть інформації. В подальшому, перспективним вбачається аналіз й структуризація сучасних уявлень та наукових пошуків щодо можливостей дактилоскопії, її використання в процесі розслідування злочинів, а також у найрізноманітніших сферах суспільного життя.

Література

1. Философия и методология науки: Учеб. пособ. / Под ред. В.И. Купцова. М.: Аспект Пресс, 1996. 551 с.
2. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Курс лекцій. Видавництво четверте / В.Ю. Шепітько. Х.: ТОВ «Одиссей», 2011. 368 с.
3. Scientific Working Group on Friction Ridge Analysis, Study and Technology (SWGFAST), September 2009. P. 3-18.
4. Xiang-Xin Z. The historical Application of Hand Prints in Chinese Litigation / Z. Xiang-Xin, L. Chun-Ge // Forensic Identification. 1988. №38 (6). P. 277-284.

5. Berry J. History and Development of Fingerprinting / J. Berry, D.A. Stoney // *Advances in Fingerprint Technology*, 2nd ed. FL.: CRC Press: Boca Raton, 2001. P. 1-40.
6. Криміналістичне дослідження слідів рук: [Науково-практичний посібник] / [Дубовий О.П., Лукашенко В.Я., Рибалко Я.В. та ін.]: за заг. ред. Я.Ю. Кондратьєва. К.: Атіка, 2000. 296 с.
7. Криміналістика: Підручник / [Біленчук П.Д., Дубовий О.П., Тимошенко П.Ю., Салтевський М.В.]. Київ: АТІКА, 1998. 416 с.
8. Кобзар С.І. Криміналістичне дослідження слідів рук людини (праксіологічний аспект): [Монографія] / С.І. Кобзар, М.Я. Сегай. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. 208 с.
9. Гейндль Р. Дактилоскопия и другие методы уголовной техники в деле расследования преступлений / Роберт Гейндль, В.В. Шпеер; под ред. А.И.Крюкова. М.: Гостехиздат, 1927. 332 с.
10. Ashbaugh D. R. Quantitative-Qualitative Friction Ridge Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Ridgeology / D. R. Ashbaugh // CRC Press: Boca Raton. FL, 1999. 224 p.
11. Хазиев Ш.Н. Из истории отечественной дактилоскопии / Ш.Н. Хазиев // Бюлл. Российского отделения Международной ассоциации по идентификации. 1996. №2. С.17.
12. Maltoni D. Handbook of fingerprint recognition / D. Maltoni, D. Maio, A.K. Jain, S. Prabhakar. London: Springer, 2003. 496 p.
13. Самищенко С.С. Сто лет российской дактилоскопии: имена и публикации / С.С. Самищенко, Ш.Н. Хазиев // Сборник научных трудов Академии управления МВД России «Уголовный процесс и криминалистика на рубеже веков». М., 2000. С. 235-242.
14. Іщенко А.В. Історико-хронологічні аспекти розвитку дактилоскопії / А.В.Іщенко // Науковий вісник НАВСУ. К., 2001. С.244-250.

15. Чисніков В.М. Г.М. Рудий – піонер української криміналістики / В.М. Чисніков // Криміналістичний вісник: Науково-практичний збірник. К., 2004. №2 (2). С. 132-142.
16. Хазиев Ш.Н. Из истории бертильонажа и дактилоскопии в дореволюционной России / Ш.Н. Хазиев // Папиллярные візерунокы: идентификация и определение характеристик личности: дактилоскопия и дерматоглифика. М., 2002. С. 204-234.
17. Крылов И.Ф. Криминалистическое учение о следах / И.Ф. Крылов. Л., 1976. 200 с.
18. Грановский Г.Л. Вопросы дактилоскопии в трудах заслуженного профессора Н.С. Бокариуса / Г.Л. Грановский // Сборник рефератов докладов расширенной научной конференции. Х., 1956. С.13-14.
19. Михайлов М.А. Николай Сергеевич Бокариус / М.А. Михайлов // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки». 2006. Том 19 (58), № 2. С. 343-347.
20. Крылов И.Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы / И.Ф. Крылов. Л., 1975. 190 с.
21. Ищенко Е.П. В поисках истины / Е.П. Ищенко, М.Г. Любарский. М.: «Юридическая литература», 1986. 207 с.
22. Макаренко Н.П. Техника расследования преступлений: Практическое руководство для судебных работников / Н.П. Макаренко. Х., 1925. 156 с.
23. Андрианова У.А. Кошти й фізичні методи виявлення, фіксації і вилучення слідів рук: Навчальний посібник / У.А. Андрианова, У.З. Капітонов. М.: ВНДІ МВС СРСР, 1985. 254 с.